

Izvorni znanstveni rad
UDK 262.3 (497.16 Bar) (091)
Primljeno: 27.9.2005.

CRKVENE USTANOVE GRADA BARA U OPORUČNIM SPISIMA HRVATSKIH ISELJENIKA U MLECIMA

LOVORKA ČORALIĆ

SAŽETAK: U radu se, tragom oporuka barskih, ali i drugih hrvatskih iseljenika u Mlecima, ukazuje na spomen negdašnjih barskih crkvenih ustanova (crkve, samostani) i duhovnih osoba. U uvodnom dijelu rada ukazuje se na neke opće značajke iseljeničke skupine koja obdaruje zavičajne crkvene ustanove (vremenski okvir njihova iseljavanja i djelovanja u Mlecima, način bilježenja u vrelima, zanimanja i gospodarske mogućnosti, mjesta stanovanja, obiteljske veze i povezanost s hrvatskom zajednicom iseljenika i dr.). Drugi, središnji dio rada usmjeren je na konkretne podatke iz njihovih oporuka te način spomena barskih crkvenih ustanova i duhovnih osoba. Sveukupno je, kako je doneseno u prilogu na kraju rada, spomenuto 13 crkvenih ustanova, od kojih su neke do sada bile nepoznate historiografiji.

U sklopu proučavanja hrvatskih prekojadranskih migracija, kao i povijesti hrvatske zajednice u Mlecima, posebno zapaženo mjesto pripada zavičajnim skupinama, useljenicima podrijetlom iz većih gradskih središta na istočnoj obali Jadrana. Gradovi poput Zadra, Šibenika, Trogira, Splita, Hvara, Dubrovnika i Kotora prednjačili su brojem svojih iseljenika u Mlecima (ali i u drugim talijanskim gradovima) i stoljećima predstavljali središnju sponu u međujadranskom prožimanju i uzdarivanju. Grad Bar, koji je u 15. stoljeću čak tri puta stjecao mletačko vrhovništvo (1405/12., 1421., 1443/1571.),¹ zasigurno je,

¹ O povijesti grada Bara u srednjem i ranom novom vijeku (do pada pod osmanlijsku vlast 1571. godine) vidi neka temeljna djela: Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, I-IV. (preveo i dopunio Jovan Radonić). Beograd, 1923; *Istorija Crne Gore*, sv. I-III. Titograd, 1967-1975; Dragoje

Lovorka Čoralić, viši je znanstveni suradnik u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu. Adresa: Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb. E-mail: lovorka@misp.isp.hr

kada je riječ o zbirnom proučavanju povijesti djelovanja hrvatske iseljeničke skupine u gradu na lagunama, jedna od nezaobilaznih sastavnica ove problematike.² Raščlamba najučestalije uporabljenih izvora iz Državnog arhiva u Mlecima (*Archivio di Stato di Venezia*), ponajprije bilježničkih oporuka (*Notarile testamenti*), kojih je u barskom primjeru gotovo 200, zorno pokazuje da su barski iseljenici u Mlecima, uz Kotorane, Zadrane, Splićane i Šibenčane, činili najbrojniji dio hrvatskog iseljništva.³ Središnje doba barskih migracija u prijestolnicu *Serenissime* razdoblje je od oko sredine 15. do sredine 16. stoljeća, što se u cijelosti poklapa s općim značajkama onovremenih iseljavanja sa šireg hrvatskog etničkog prostora. U Mlecima su Barani poglavito naseljavali župe smještene u istočnom gradskom predjelu Castello, stoljećima središnje zone useljavanja i obitavanja hrvatske dijaspor. Poput većine svojih sunarodnjaka, iseljeni Barani ponajprije su se bavili pomorskim (mornari, barkarioli) i obrtničkim (uposlenici u mletačkom arsenalu) zanimanjima, tradicionalnim i razvijenim i u njihovim matičnim sredinama, a u Mlecima oduvijek traženima. Nadalje, vrela nam zorno posvjedočuju da su se temeljne sastavnice svakodnevlja i privatnosti Barana u Mlecima odvijale upravo unutar iseljeničke zajednice (brojni brakovi sklopljeni s hrvatskim sunarodnjacima, učestale prijateljske i poslovne veze), a njihovoj je objedinjenosti u iznimnoj mjeri pridonosila i uključenost u zajedničku nacionalnu bratovštinu sv. Jurja i Tripuna (*Scuola degli Schiavoni, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone*), udrugu čijem su utemeljenju 1451. godine u značajnoj mjeri pridonijeli upravo

Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, sv. I-II. Cetinje, 1989-1992; Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, sv. I. Cetinje - Sremski Karlovci - Novi Sad, 1993; Milan Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*. Wien i Leipzig, 1924; Đurde Bošković, *Stari Bar*. Beograd, 1962; Pavle Mijović, »Vječno na Krajini.«, u: *Virpazar - Bar - Ulcinj*. Cetinje - Beograd, 1974: 11-57; Ivan Božić, *Nemirno Pomorje XV veka*. Beograd, 1979; Sima Ćirković, Bogumil Hrabak, Nikola Damjanović, Đuro Vujović i Ljubo Živković, *Bar grad pod Rumijom*. Bar, 1984; Savo Marković, *Barski patricijat*. Bar, 1995; Oliver Jens Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*. München, 2001; Tadija Bošković, *Bar pod mletačkom vlašću (1443.-1571.)*. Bijelo Polje, 2004.

² Opsežnu studiju (Izbjegništvo kao sudbina - Barani u Mlecima, XIV.-XVII. stoljeće) o barskim migracijama u Mletke, kao i o temeljnim sastavnicama djelovanja iseljenih Barana u gradu na lagunama, predala sam u tisak u *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* (Zagreb), sv. 23.

³ Usporedna raščlamba pokazuje da je najviše iseljenika s istočne jadranske obale u Mlecima dolazilo iz Kotora (16% od ukupnog broja). Slijedi tadašnja dalmatinska prijestolnica Zadar s 14% od ukupnog broja iseljenika, dočim je na Barane, Splićane i Šibenčane otpadalo 8%. Usporedi: Lovorka Čoralić, *U gradu Svetoga Marka: povijest hrvatske zajednice u Mlecima*. Zagreb, Golden marketing, 2001: 446.

barski iseljenici.⁴ Svi nam ovi prethodni i ukratko predstavljeni pokazatelji, zasnovani isključivo uvidom u brojnu i raznovrsnu arhivsku građu, posvjedočuju kako postoje opravdani i znanstveno utemeljeni razlozi da se barska iseljenička skupina istražuje, obrađuje i prezentira kao sastavni dio hrvatskog prekojadranskog migracijskog korpusa.

Jedna od posebno naglašenih značajki iz života barskih iseljenika u Mlecima njihova je izrazita povezanost i upućenost na Katoličku crkvu, crkvene ustanove i duhovne osobe. Primjerice, u odnosu na iseljenike iz drugih dalmatinskih i bokeljskih gradova, Barani prednjače udjelom svojih duhovnih osoba (ponajprije svećenika) u ukupnoj strukturi svojega iseljenništva u Mlecima (21 posto).⁵ Barski su svećenici u Mlecima djelovali ponajprije u župama učestalo naseljenima hrvatskim iseljenicima (u predjelu Castello), ponekad dosežali i visoke položaje u mletačkoj crkvenoj hijerarhiji (primjerice Dominik Baranin, kanonik i kapelan mletačkog patrijarha Antonija Contarena),⁶ a svojim su ugledom i priznatošću u značajnoj mjeri pridonosili objedinjavanju i zajedništvu svoje nacionalne zajednice. Nadalje, oporuke iseljenih Barana, kako duhovnih osoba, tako i ostalog dijela iseljenništva, prepune su legata, odnosno primjera obdarivanja mletačkih crkvenih ustanova (crkava, samostana, hospitala, bratovština) i duhovnih osoba, te nedvojbeno potvrđuju važnost koju su Crkva i iskazivanje pobožnosti imali u svakodnevju ove skupine hrvatske dijaspor.

⁴ Možemo s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da je sv. Juraj, zaštitnik grada Bara i titular njihove stolnice, upravo zahvaljujući tadašnjoj brojnosti i društvenom ugledu iseljenih Barana, odabran za jednog (uz sv. Tripuna i sv. Jeronima) od zaštitnika hrvatske bratovštine sv. Jurja i Tripuna u Mlecima.

⁵ Potrebno je uzeti u obzir da se svećeničko ili redovničko zvanje redovito izriče uz ime iseljenika, što nije redovit slučaj s drugim zanimanjima. Stoga ni u primjeru Barana, ali ni useljenika iz drugih hrvatskih krajeva, ovaj postotak udjela duhovnih osoba nije realan. Međutim, s obzirom da je isti način izračuna postotnoga udjela pojedinih skupina zanimanja izrađen jednako za sve gradove, činjenica da je postotak barskih duhovnika u Mlecima izrazito velik ukazuje da je ovo zvanje imalo u gradu Baru i na području Barske nadbiskupije općenito izrazito važnu ulogu. Usporedbe radi, u Mlecima je među šibenskim iseljenicima 10% svećenika, među splitskima 13%, zadarskima 6%, dočim je 9% Kotorana u Mlecima navedeno u svojstvu duhovnih osoba. Usporedi: Lovorka Čoralić, *Šibenčani u Mlecima*. Šibenik: Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 2003: 187; Ista, »Splićani u Veneciji od XIV. do XVIII. stoljeća«, u: *Božić-Bužančić zbornik*. Split: Grada i prilozi za povijest Dalmacije, sv. 12, Izdanje Povijesnog arhiva u Splitu, 1996: 155; Ista, »Zadrani u Veneciji od XIV-XVIII stoljeća.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 35 (1993): 117; Ista, »Iseljenici iz grada Kotora u Mlecima (XV.-XVIII. st.)«, *Povijesni prilozi* 17 (1998): 153.

⁶ *Notarile testamenti* (dalje: *NT*), b. 927, br. 25, 10.7.1534.; *NT*, b. 577, br. 102, 11.5.1537.; b. 70, br. 73, 24.6.1554. (*Archivio di Stato di Venezia*). Napomena: ukoliko prilikom navođenja nije drukčije naznačeno, arhivsko vrelo nalazi se u *Archivio di Stato di Venezia*.

Posebno važan dio oporučnih ostavština iseljenih Barana, a koji će biti i središnji predmet obrade ovoga rada, odnosi se na zabilježbu legata crkvenim ustanovama i duhovnim osobama u zavičaju. Takvi nam podaci, prisutni i u oporukama iseljenih Barana, ali i u iskazima posljednje volje drugih Hrvata, posvjedočuju i o iznimnoj ulozi Katoličke crkve i pojedinih crkvenih ustanova na području grada Bara i Barske nadbiskupije.⁷ Znano je, naime, kako je u Baru, drevnom sjedištu nadbiskupije (od konca 9. stoljeća) i metropolije (od 1089. godine), postojalo više desetaka crkava i samostana. Primjerice, prema izvješću barskog nadbiskupa Marina Bizze (1608-1624) iz 1610. godine, u Baru je - uz prvostolnu (sv. Jurja) i tri zborne crkve (sv. Petra, sv. Ilije i sv. Marije *extra muros*) - postojalo još 18 sakralnih zdanja, dočim ih se u podgrađu i bližoj okolini nalazilo još 48. Šezdeset godina kasnije (1671. godine), Peraštanin Andrija Zmajević, barski nadbiskup od 1671. do 1694. godine, spominje ukupno 53 crkve i kapele u samome gradu i njegovoj okolini.⁸ Mnoge od njih danas više ne znamo ni po imenu, za poneke je sačuvan tek pokoji arhivski spomen, dočim je na samom terenu, u Starom Baru i njegovu podgrađu, odnosno najbližoj okolini, na osnovu arheoloških istraživanja moguće utvrditi nekadašnje postojanje tek manjeg broja srednjovjekovnih barskih crkava i samostana (za koje, osim u nekoliko slučajeva, ne znamo titulara).⁹ Dospijeće

⁷ O povijesti Katoličke crkve na barskom području usporedi temeljna djela: Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, sv. VII. Venetiis, 1817; Agostino Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium*, sv. I. (ab Innocento pp. usque ad Paulum PP. III, 1198.-1548.). Romae, 1863; sv. II. (a Clemente VII. usque ad Pium VII., 1524.-1800., cum additamentis saec. XIII. et XIV.), Zagrabiae, 1875; Stanoje Stanojević, *Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjićkoj državi*. Beograd: Posebna izdanja SANU, sv. 8, 1912; Milan Šufflay, *Die Kirchenzustände in vortürkischen Albanien*. Wien, 1916.; Marin Bici, *Iskušenja na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. g.* Budva, 1985.; Ivan Marković, *Dukljansko-barska metropolija*. Zagreb, 1902; Savo Marković, »Prvi izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji Sv. kongregaciji za širenje vjere: godina 1671.« *Istorijski zapisi* 71/1-2 (1998): 209-223; Isti, »Barski disktrikt u eklezijastičkim relacijama od 1627. do 1644. godine.« *Istorijski zapisi* 75/3-4 (2002); 45-74; Ivan Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*. Bar, 2004.

⁸ S. Marković, »Prvi izvještaj Andrije Zmajevića«; S. Marković, »Barski disktrikt«; I. Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*: 80-81.

⁹ U svojoj monografiji o povijesti Barske nadbiskupije Ivan Jovović spominje, na osnovu saznanja historiografije i objavljenih vrela, sljedeće crkve u Baru i njegovoj bližoj okolini: sv. Srđa i Baka, sv. Stjepana, sv. Leonarda, sv. Hilarija, sv. Pavla, sv. Abrahama, sv. Katarine, sv. Križa, sv. Vita, sv. Venerande, sv. Jakova, sv. Hodočasnika (*sic!*, riječ je o crkvi posvećenoj sv. Peregrinu), sv. Lovre, sv. Aleksandra, sv. Bartola, sv. Marka te kapele sv. Helene, sv. Gabrijela, sv. Šimuna i sv. Luke evandeliste, sv. Magdalene i sv. Andrije (I. Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*: 81). Podrobnije o sakralnim zdanjima grada Bara u srednjem vijeku usporedi i: Đ. Bošković, *Stari Bar*; P. Mijović, »Vječno na Krajini.«; S. Marković, »Prvi izvještaj Andrije Zmajevića«; T. Bošković, *Bar pod mletačkom vlašću*: 234-242.

pod osmanlijsku vlast 1571. godine, što je iz korijena promijenilo tijek barske povijesti, pogubno se odrazilo na budućnost i opstanak do tada dominantnog katoličkog življa. Progoni od strane osmanlijskih vlasti, posebno učestali nakon nekoliko mletačkih bezuspješnih pokušaja preotimanja grada (vojne akcije 1596., 1649., 1689., 1694. i 1717. godine), iseljavanja, islamizacija nemaloga dijela preostalog žiteljstva, okolnosti su zbog kojih je uloga Katoličke crkve na ovom području doživjela opadanje. Nadalje, nedostatak arhivske građe iz predosmanlijskog doba (posebice barskih notarskih spisa), danas su otežavajuća okolnost za svakog proučavatelja crkvene prošlosti grada Bara i Barske nadbiskupije.

Upravo zbog činjenice što se povijest Bara i njegova žiteljstva danas uglavnom mogu rekonstruirati na osnovu arhivske građe iz pismohrana u gradovima i zemljama s kojima je taj grad imao razgranate i učestale veze, nastao je i ovaj prilog. U sljedećim ću cjelinama nastojati, tragom oporuka barskih, ali i drugih hrvatskih iseljenika u Mlecima, predstaviti nekadašnje crkvene ustanove i duhovne osobe grada Bara i Barske nadbiskupije, kao i njihovu važnost u crkvenoj, društvenoj i kulturnoj povijesti toga kraja. Za neke od crkava, spomenutih u ovoj skupini oporuka, dosad i nije bilo saznanja u historiografiji, te se na taj način nastoji, koliko je to moguće na osnovi podataka, otrgnuti iz zaborava pokoja zaboravljena stranica bogate barske crkvene prošlosti. Nadalje, u radu se pobliže govori i o strukturi hrvatskih iseljenika (ponajprije Barana) - darovatelja barskih crkvenih ustanova, o vremenskom okviru njihova iseljavanja i djelovanja u Mlecima, pobližem zavičajnom podrijetlu, njihovim zanimanjima, imućnosti i gospodarskim mogućnostima, mjestu stanovanja, kao i o općem odnosu i uklopljenosti u hrvatsku prekojadransku zajednicu. Tragom njihovih oporuka predstavljaju se oblici spominjanja barskih crkvenih ustanova i duhovnih osoba, raščlanjuju njima upućeni legati te ukazuje na njihovu ulogu u prošlosti toga grada i nadbiskupije.¹⁰

Oporuke hrvatskih iseljenika, darovatelja barskih crkvenih ustanova, obuhvaćaju vremenski raspon od 1390. do 1556. godine. Sukladno općim pokazateljima

¹⁰ Problematika koju obrađujem u ovom radu nije do sada bila predmetom nekih pojedinačnih radova u historiografiji. Neki podaci o legatima barskih iseljenika vjerskim ustanovama u domovini sadržani su u nekim mojim prethodnim radovima (L. Čoralić, *U gradu Svetoga Marka*: 268-271; Lovorka Čoralić, »Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji vjerskim ustanovama u domovini.« *Croatia Christiana periodica* 17/31 (1993): 109-114). Tadašnje su spoznaje za ovu prigodu u velikoj mjeri, tragom novootkrivene arhivske građe, proširene novim saznanjima. Podatke o barskim iseljenicima, darovateljima zavičajnih crkava, bilježimo i u: O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien*: 139; Savo Marković, »Benediktinska opatija sv. Marije Ratačke kod Bara: Acta diplomatica et iuridica.« *Croatia christiana periodica* 28/53 (2004): 184.

barskih iseljavanja u Mletke, pretežiti broj oporuka nastao je u rasponu od druge polovice 15. do sredine 16. stoljeća, kada se odvijao glavni dio barskih prekojadranskih migracija. Takvi nam pokazatelji posvjedočuju da je ovaj dio iseljenika, iako uzorkom brojčano nevelik, činio sastavni dio hrvatskog (a time i barskog) iseljeničtva u gradu na lagunama.

Prema zavičajnom podrijetlu, gotovo svi darovatelji barskih crkvenih ustanova podrijetlom su iz samoga grada Bara (*de Antivari, de Antibaro*), a samo u jednom slučaju oporučitelj potječe iz nedaleke oblasti Paštrovića. Oporučitelji se, kako je to najčešće, bilježe osobnim i imenom oca (u slučaju oporučiteljica i imenom supruga), a vrijedno je spomenuti da se u dosta primjera (što nije slučaj s drugim iseljenicima) bilježe i njihova prezimena (Bonis, Ferro, Ruzzi, Summa, Turturosi).¹¹ Među njima bilježimo i nekoliko iseljenika navedenih s oznakom *ser*, što upućuje da je riječ o osobama patricijskog podrijetla (Ruzzi, Summa, Turturosi).¹² U jednom primjeru, uz ime iseljenika navedena je i oznaka Piper, pouzdani znak da je taj barski iseljenik zavičajnim podrijetlom iz istoimenog plemena u crnogorskim brdima.¹³

Mjesta stanovanja ove skupine iseljenika također u cijelosti potvrđuju njihovu punu integriranost u hrvatsku zajednicu u Mlecima. Pretežiti dio darovatelja barskih crkava obitava u istočnom gradskom predjelu Castello (u župama S. Martino, S. Pietro di Castello, S. Severo, S. Giovanni Novo, S. Provolto),¹⁴

¹¹ *Presbiter Sergius, filius condam Marci Turturosi de Antibaro* (NT, b. 457, bez br., 17.9.1390.); *Nicolaus Bonis condam Ballo de Antivari* (NT, b. 133, br. 475, 18.1.1490.); *Zuan Ferro fu de Luca de Antivari* (NT, b. 658, br. 438, 18.9.1556.; *Cattastico*, f. 154'-155', 23.7.1563., Archivio Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone); *Presbiter Iohannis Ruzzi condam ser Marini de Antybaro* (NT, b. 959, br. 371, 7.9.1493.); *Zuane fo de Polo Summa d'Antivari* (NT, b. 641, br. 206, 18.6.1543.).

¹² Od navedena tri prezimena u historiografiji je dosad poznato samo prezime Summa. Riječ je o albanskoj plemićkoj obitelji, vjerojatno podrijetlom iz biskupije Sappa (iz mjesta Babba) u sjevernoj Albaniji. Nakon pada Skadra pod osmanlijsku vlast (1479. godine) neki su njihovi ogranci iselili na barsko područje. Iz obitelji Summa potječe cijeli niz crkvenih velikodostojnika (zasigurno je najpoznatiji Mihael Summa, biskup skopski u 18. stoljeću). Također, brojni odvjeci obitelji imali su zapaženu ulogu kao mletački službenici na području od Boke kotorske do albanskih gradova. Podrobnije o obitelji vidi u knjizi Frok Zefiq, *Mihael Summa nadbiskup skopski (1695.-1777.)*. Osijek, 1994.

¹³ *Prete Matheus Piper de Antivaro* (NT, b. 876, br. 462, 28.4.1484.).

¹⁴ Primjerice: *Bona uxor Alegreti de Antivari de confinio S. Martini* (NT, b. 986, br. 27, 30.8.1447.); *Diana de Antibaro de confinio S. Petri de Castello* (NT, b. 360, br. 26, 18.5.1457.); *Presbiter Iohannis Ruzzi condam ser Marini de Antybaro mansionarius in ecclesia S. Pietro de Castello* (NT, b. 959, br. 371, 7.9.1493.); *Lucia (de Antivari) uxor Philippi de Cataro de confinio S. Severi* (NT, b. 968, br. 293, 6.5.1522.); *Zuane fo de Polo Summa d'Antivari, al presente del confin de S. Provolto* (NT, b. 641, br. 206, 18.6.1543.); *Zuan Ferro fu de quondam Luca Damiani della contrada di S. Zuane Novo* (NT, b. 658, br. 438, 18.9.1556.).

višestoljetnom središtu okupljanja nekadašnje hrvatske dijaspore. U središnjem predjelu S. Marco, u strukturi stanovanja hrvatskih iseljenika zastupljenom u također prilično velikom omjeru, ovi iseljenici bilježe se u dva primjera (u župama S. Anzolo i S. Salvatore),¹⁵ dočim su kao žitelji drugih, Hrvatima rjeđe nastanjivanih dijelova Mletaka, zabilježeni isključivo u pojedinačnim primjerima.¹⁶ Naposljetku, u jednom se primjeru barski iseljenik i darovatelj zavičajnih crkava bilježi kao stanovnik Veneta. Riječ je o svećeniku Matiji Piperu, župniku u naselju Concordia Sagittaria kraj Portogruara, u današnjoj pokrajini Venecija.¹⁷

U oporukama darovatelja barskih crkvenih ustanova njihova zanimanja nisu iskazana u svim primjerima. Ipak, na osnovu uzorka kojim raspolažemo, razvidno je da prednjače duhovne osobe - barski svećenici koji su dušebrižničku službu obnašali u Mlecima¹⁸ ili, kao u primjeru svećenika Matije Pipera - na mletačkoj terrafermi. Ostale skupine zanimanja (trgovina, obrt, pomorstvo, državna služba) zastupljene su isključivo u pojedinačnim primjerima. Tako se barski iseljenik Juraj Petrov bilježi kao državni mjernik (*mensurator fustorum*), Stjepan Ivanov majstor je koji izrađuje mjerne sprave (*balanzarius*), dočim je Juraj Mihovilov prvotno obnašao službu zastavnika barskog provizora Domenica Malipiera, a u trenutku pisanju oporuke bilježi se kao mornar.¹⁹ Naposljetku, najimućniji Baranin 16. stoljeća - Ivan Ferro - svoj je golemi kapital i nekretnine smještene diljem mletačkog koprnog zaleda stekao unosnim poduzetničkim djelovanjem (trgovina suknom).²⁰

Većina iseljenih Barana ubrajala se, poput većine hrvatskih iseljenika u Mlecima, u sloj sitno i srednje imućnih građana. Njihove su gospodarske

¹⁵ *Nicolaus Bonis condam Ballo de Antibari de confinio S. Angeli* (NT, b. 133, br. 475, 18.1.1490.); *Stefanus de Antibaro condam Iohannis balanzarius de confinio S. Salvatoris* (NT, b. 956, br. 585, 17.9.1508.).

¹⁶ Svećenik Sergije Turturosi iz Bara živi i obnaša svoju službu u župi S. Maria della Misericordia u predjelu Cannaregio (NT, b. 457, bez br., 17.9.1390.), a državni službenik Juraj Petov obitava u župi S. Giacomo dell'Orto u predjelu S. Croce (NT, b. 50, br. 107, 14.9.1504.).

¹⁷ *Prete Matheus Piper de Antivaro plebanus S. Marie de Bristhis diocesis Concorditus* (NT, b. 876, br. 462, 28.4.1484.).

¹⁸ Sergije Turturosi svećenik je pri uglednom mletačkom samostanu S. Maria della Misericordia (NT, b. 457, bez br., 17.9.1390.), Ivan Ruzzi župnički je pomoćnik (*mansionario*) u tadašnjoj mletačkoj stolnici S. Pietro di Castello (NT, b. 959, br. 371, 7.9.1493.), a pri istoj crkvi djelovao je i Dominik Baranin, kanonik katedralnog kaptola (NT, b. 927, br. 25, 10.7.1534.; NT, b. 577, br. 102, 11.5.1537.).

¹⁹ NT, b. 50, br. 107, 14.9.1504.; NT, b. 956, br. 585, 17.9.1508.; NT, b. 786, br. 87, 8.7.1517.

²⁰ NT, b. 658, br. 438, 18.9.1556.; *Cattastico*, f. 154'-155' (23.7.1563., Archivio Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone).

moгуćnosti bile skromne, poslovni domet ograničen na lokalnu sredinu, a imovina (novčana, pokretna i nepokretna) relativno skromna. Međutim, kada je riječ o skupini iseljenika koji u svojim oporukama spominju i obdaruju crkvene ustanove i duhovne osobe u zavičaju, gotovo je redovito riječ o imućnijem sloju, osobama koje možemo, prema podacima iskazanima u izvorima, ubrojiti u elitniji dio hrvatske dijaspare. Osim što posjeduju znatan novčani kapital (više stotina, pa i više tisuća dukata), često su i vlasnici zemljišnih posjeda i kuća u Mlecima, diljem Veneta i u zavičaju. Upravo zahvaljujući tim imovnim mogućnostima, koje su ih izdvajale iz prosjeka hrvatskog iseljeničtva, ovi su oporučitelji bili u prilici - uz brojne druge legatice i darovnice - svojim zavještanjima pomagati crkve i svećenstvo rodnoga kraja.

U nastavku rada razmotrit ću oporučne spise iseljenih Barana (i drugih hrvatskih iseljenika) koje se odnose na ubilježbu i darivanje crkvenih ustanova i duhovnih osoba u zavičaju. Uz konkretne podatke o barskim crkvama i samostanima, kao i o vrsti upućenih legata, uz svakog ću oporučitelja donijeti i sažete podatke o njegovim gospodarskim mogućnostima, obiteljskom svakodnevlju, kao i o oblicima povezanosti s hrvatskom dijasporom u Mlecima.

Kronološkim slijedom prvu i, podacima o obdarivanju barskih crkvenih ustanova najbogatiju oporuku potpisuje barski plemić i svećenik Sergije Turturosi, sin pokojnog Marka, svećenik u mletačkom samostanu S. Maria della Misericordia. Turturosi se može ubrojiti među imućnije barske iseljenike - kroz brojne navode o podjeljivanju legata saznajemo da je raspolagao sa više stotina dukata novčanog kapitala, koji nemalim dijelom poklanja i mletačkim crkvama, samostanima i duhovnim osobama.²¹ Imućni Baranin bio je i naobražena osoba sklona knjizi i umjetničkim predmetima - uz brevijare i crkvena ruha, koja razdjeljuje različitim duhovnim osobama (u Mlecima i u zavičaju), Turturosi izrijeком kazuje da posjeduje knjige u vrijednosti od sto dukata.

²¹ *Item dimitto ecclesie sancti Laçari de Veneciis ducatos viginti auri pro uno calice argenteo et volo dari unam elemosinam pauperibus dicti loci valoris ducatorum trium auri. Item dimitto presbitero Theodoro ducatum unum pro missis sancti Gregorii pro anima mea. Item dimitto pro male ablatis ducatos octo de quibus distribuuntur quatuor Padue et reliqui quatuor Veneciis inter pauperes. Item volo quod fiat unus calix valoris ducatorum duodecim auri ecclesie sancte Marie de Misericordia de Veneciis. Item dimitto conventui sancti Angeli de Muriani ducatos quinque. Item dimitto conventui sancti Ieronimi a triremis de Veneciis ducatos decem auri. Item dimitto aliam meam cotam grossam capitulo sancti Silvestri de Veneciis. Item dimitto congregationi mee sancti Silvestri de Veneciis in qua ego sum ducatos centum auri ad inprestita communis Veneciarum, ponendo prode quorum perpetuo percipiant fratres dicte congregacionis, ut ipsi teneantur facere aniversarium meum annuatim et Deum per me exorare (NT, b. 457, bez br., 17.9.1390.).*

Izvršiteljima svoje posljednje volje određuje da ih nakon njegove smrti prodaju, a stečeni prihod utroše na kupnju zemljišnog posjeda u okolici Trevisa ili u Mestrama. Prihodi od posjeda imaju se svake godine isplaćivati padovanskoj crkvi *S. Maria Tornacensis in burgo Putheo Campionis*.²² U Mlecima se Turturosi družio i sa svojim sunarodnjacima - Dobri pokojnog Ivana iz Bara dariva dva dukata, dočim deset dukata namjenjuje Veli *condam Proculinisco* (vjerojatno odvjetku ugledne barske patricijske obitelji Prokulijan).²³ Osobito su brojna, i za ovo istraživanje posebno dragocjena, Turturosijeva darivanja zavičajnim crkvenim ustanovama, koja nam otkrivaju nove i dosad malo znane podatke o nekim srednjovjekovnim crkvama i samostanima grada Bara. Iseljeni svećenik prvo spominje kaptol stolne crkve sv. Jurja²⁴ u Baru, te tamošnjim kanonicima dariva jedan svoj brevijar koji sadašnji i budući nadbiskupi ne smiju prodati, založiti niti na bilo koji drugi način otuđiti, već isključivo mora služiti za liturgijsku uporabu u središnjoj barskoj crkvi. Istim kanonicima ostavlja dvadeset dukata za različite gradnje (*fabrica*) i uređenja stolne crkve i sjedišta kaptola, kao i svoje zemljišne posjede smještene na različitim barskim lokacijama (maslinike, vinograde). Svakoj od četiri barske crkve (od kojih nam je поближе poznata samo posljednja u nizu) - sv. Gabrijela, sv. Luke,

²² *In primis volo vendi infrascriptos libros meos et de denariis exinde extractis emi unum territorium in districtu Tarvisii sive in districtu Mestre valoris ducatorum centum auri, reditus cuius sit perpetualiter collegio sancte Marie Tornacensis de Padua in burgo Putheo Campionis* (NT, b. 457, bez br., 17.9.1390.).

²³ *Item dimitto filio Dobre condam Iohane de Antibaro, olim vicini mee ducatos duos. Item dimitto Vele condam Proculinisco ducatos decem* (NT, b. 457, bez br., 17.9.1390.).

²⁴ Barska stolnica sv. Jurja bila je trobrodna romaničko-gotička bazilika sa rebrastim svodovima (tipa crkve sv. Sergija i Baka na Bojani), vjerojatno iz druge polovice 12. ili početka 13. stoljeća. Očuvana je samo u temeljima, ispod kojih je otkopana starija crkva (sv. Teodora), koja se, prema fragmentima ranoromaničkog tročlanog pletera, datira od 9. do 11. stoljeća. Nakon osmanlijskog zauzimanja Bara (1571. godine) pretvorena je u džamiju - kao takvu već je spominje nadbiskup Marin Bizza u izvješću iz 1610. godine. Nakon oslobođenja Bara 1878. godine, crnogorske su vlasti ondje držale streljivo. Eksplozijom u siječnju 1881. godine, glavnina zdanja potpuno je uništena, čime su trajno izgubljeni i brojni ondje dotad očuvani nadgrobni natpisi. Dio je sačuvan zahvaljujući barskom nadbiskupu Karlu Pootenu (1844-1886), koji ih je zabilježio sredinom 19. stoljeća, a zatim Franjo Rački publicirao 1860. u zagrebačkom *Katoličkom listu*. Podrobnije vidi: I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija*: 179-186; S. Ćirković, B. Hrabak, N. Damjanović, Đ. Vujović i Lj. Živković, *Bar grad pod Rumijom*: 24; Đurđe Bošković, »Izveštaj i kratke beleške s putovanja.« *Starinar Srpskog arheološkog društva*, Beograd, treća serija, 6 (1931): 150; Isti, »Istraživački, arheološki i konzervatorski radovi u starom Baru 1951.-1955. godine.« *Zbornik zaštite spomenika kulture*, Beograd, 6-7 (1955-1956): 203, 207-208; Đ. Bošković, *Stari Bar*: 11-20; T. Bošković, *Bar pod mletačkom vlašću*: 234; I. Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*: 211-218; S. Marković, »Prvi izvještaj Andrije Zmajevića«: 211-212; S. Marković, »Barski disktrikt«: 58, 60.

sv. Marije Magdalene i sv. Nikole²⁵ - ostavlja po jedno crkveno ruho u vrijednosti od tri dukata. Prvoj spomenutoj crkvi (sv. Gabrijela) dariva i vinograd i posjed nasaden maslinama. Za iskupljenje *pro male ablatis* barski svećenik ostavlja dvadeset dukata koje valja razdijeliti u Baru, dočim za mise zadušnice u rodnom gradu namjenjuje deset dukata. Manju svotu od svega jednog dukata dariva barskim remetama (pustinjacima) sv. Jakova. Nadalje, nekoliko je pojedinaca, svećenika i svjetovnih osoba nastanjenih u Baru, kojima ovaj imućni svećenik namjenjuje dio svoje imovine. Žuri (*Zhure*), udovici barskog kancelara Pavla, daruje jedan dukat, dočim svojim nećacima - barskim svećenicima Dominiku i Petru - ostavlja kuću u Baru i dio svojega crkvenog ruha. Nećak Dominik ujedno je, uz barskog arhidakona Vita, izvršitelj onog dijela oporuke koji se odnosi na Sergijeve barske posjede i pokretnu imovinu.²⁶

²⁵ Crkva sv. Nikole bila je smještena ispred najstarijih gradskih vrata. To je kasnoromaničko jednobrodno zdanje s elementima gotike, kasnije obuhvaćeno novim obrambenim pojasom. Imala je posebnu kapelu na sjevernoj strani i kulu-zvonik na sjeverozapadnom uglu. Vjerojatno je pripadala franjevačkom samostanu koji je 1288. podigla Helena Anžuvinska, supruga raškog kralja Uroša I. Srušena je pri eksploziji baruta 1912. Sačuvani su ostaci fresaka iz srednjeg i ranog novog vijeka, po kojima se može zaključiti da je u mletačko doba preimenovana u crkvu sv. Marka. Crkva se navodi 1443. godine kao mjesto u kojem je sklopljen ugovor između Mlečana i Bara. Vidi detaljnije: I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija*: 121; Đ. Bošković, »Rad na proučavanju i tehničkoj zaštiti starog Bara.« *Zbornik zaštite spomenika kulture*, Beograd, 4-5(1953-1954): 441; Đ. Bošković »Istraživački, arheološki i konzervatorski radovi u starom Baru«: 207, 212; Đ. Bošković, *Stari Bar*: 103-116, 292; S. Ćirković, B. Hrabak, N. Damjanović, Đ. Vujović i Lj. Živković, *Bar grad pod Rumijom*: 17, 24; Gojko Subotić, »Kraljica Jelena Anžuvinska - ktitor crkvenih spomenika u Primorju.« *Istoriski glasnik* 1-2 (1958): 138-139; S. Marković, »Prvi izvještaj Andrije Zmajevića«: 213; T. Bošković, *Bar pod mletačkom vlašću*: 235-236, 238; I. Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*: 87-89.

²⁶ *Item dimitto brevium meum a camera canonicis sancti Georgii Antibarensis et quod de beat cathenari cathena ferea, ut quilibet possit divinum celebrare in eo officium et quod nullus archiepiscopus habeat potestatem in eo vendendi, accipiendi, pignorandi, permutandi vel alienandi nec etiam canonicis. Item dimitto ecclesiis sancti Gabrielis, sancti Luce, sancte Marie Magdalene et sancti Nicolai de Antibaro pro qualibet ipsarum unum par paramentorum valoris trium ducatorum. Item dimitto canonicis sancti Georgii de Antibaro ducatos viginti auri, de quibus volo quod fiat aliquid in fabrica dicti capituli. Item dimitto pro male ablatis incertis ducatos viginti distribuendos in Antibaro. Item dimitto pro missis beati Gregorii presbiteris Antibarensibus ducatos decem auri. Item dimitto heremite sancti Jacobi de Antibaro ducatum unum. Item dimitto domum meam presbiteris Dominico et Petro, nepotibus meis. Item dimitto ogradam olivarum mearum, quam habeo iuxta Petrum Borisi, capitulo sive canonicis ecclesie sancti Georgii de Antibaro cum tali condicione, quod non possit vendi, alienari, pignerari, dividi seu permutari modo sive ingenio, sed semper sit ad mensam canonicorum predictorum. Item dimitto vineam meam sancti Quinci cum olivis et suis pertinentiis ecclesie sancti Gabrielis. Item territorium cum olivis, quos habeo iuxta pontem, dimitto ecclesie sancti Gabrielis predicti. Item dimitto*

U sljedećih nekoliko oporuka bilježimo podatke o barskoj stolnici i barskom nadbiskupskom sjedištu. Tako 1493. godine iskaz svoje posljednje volje piše barski plemić i svećenik Ivan Ruzzi, sin pokojnog Marina, župnički pomoćnik u mletačkoj katedralnoj crkvi S. Pietro di Castello. O Ruzzijevoj imovini, koja je zasigurno bila znatnija, nemamo nikakvih dodatnih podataka, osim navoda da je sva njegova dobra (ponajprije ona u Baru) popisao nećak mu Ivan pokojnog Šimuna *de Romasio de Antybaro*. Svu svoju imovinu barski plemić dariva bratu Dimitriju, za kojega izrijeком navodi da obitava u Baru. U sljedećim navodima Ivan Ruzzi dariva barske crkvene ustanove.²⁷ Za pregradnju sjedišta barskog nadbiskupa²⁸ ostavlja neveliku svotu od šest malih lira. Nadalje, bratu Lovri određuje da nakon njegove smrti dade načiniti jedan kalež u vrijednosti od osam dukata, namijenjen barskoj zbornoj crkvi sv. Petra.²⁹

Katedralna crkva grada Bara bilježi se i u oporuci Stjepana Ivanovog, izrađivača mjernih sprava u središnjem gradskom predjelu S. Marco. Prema navodima iz oporuke, Stjepana možemo ubrojiti među imućnije barske iseljenike. Izvršiteljima svojih oporučnih odredbi imenuje suprugu Helenu, prijatelja Jurja i barskog rođaka Jakova, a glavninu svoje imovine dariva sinu Vicku i fratra Nikoli Pechiaro za služenje misa zadušnica. Imovinu koju posjeduje u Baru, a koja mu pripada po očinskom nasljeđu, dariva bratu Jurju (vjerojatno

vineam meam, quam emi a Marco Ćemoti, cum olivis et pertinentiis suis capitulo et canonicis sancti Georgii sepepredictis. Item dimitto vineam Nepogrecum, quam mihi dimisii matertera mea, canonicis sancti Georgii predictis. Item dimitto cotam meam novam presbitero Petro, nepoti meo. Item dimitto cofanum meum novum presbitero Petro nepoti meo. Item dimitto illas duas capsas, que sunt in domo mea in Antibaro, presbitero Domenico nepoti meo. Omnia mea vero supellectilia dividuntur equaliter inter nepotes meos Domenicum et Petrum presbiteros. Commissarios vero bonorum meorum omnium in partibus Antibari dimitto presbiterum Dominicum predictum, nepotem meum, et dominum archidiaconum Vitam Antibarensem (NT, b. 457, bez br., 17.9. 1390.).

²⁷ *Item dimitto fabrice Archiepiscopatu Antybarensi libras 6 parvorum. Item ordinavit quod per fratrem suum Laurentium heredem edificantur unum calice pretij ducatos 8 et datur ecclesie S. Petri de Antybaro pro anima sua (NT, b. 959, br. 371, 7.9.1493.; L. Čoralić, »Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji«: 109-110).*

²⁸ Sjedište nadbiskupije nalazilo se pored katedrale. Riječ je o kasnosrednjovjekovnoj velikoj palači, građenoj i dograđivanoj od 14. do 16. stoljeća. Podrobnije vidi: Đ. Bošković »Rad na proučavanju i tehničkoj zaštiti starog Bara.«: 441; Đ. Bošković »Istraživački, arheološki i konzervatorski radovi u starom Baru«: 204, 210; Đ. Bošković, *Stari Bar*: 20-21; D. Đurašević-Milić, »Kasno-srednjovjekovne palate u Kotori i Baru.« *Istorijski zapisi* 60/4 (1987): 91-92; S. Marković, »Prvi izvještaj Andrije Zmajevića«: 212-213.

²⁹ Crkva sv. Petra jedna je od tri zborne crkve Starog Bara. Usporedi: I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija*: 120; S. Ćirković, B. Hrabak, N. Damjanović, Đ. Vujović i Lj. Živković, *Bar grad pod Rumijom*: 24; I. Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*: 79.

žitelju Bara). Juraj je obvezan u spomen na oporučitelja upaliti jednu svijeću na oltaru sv. Marije *positam in ecclesia S. Georgii et Benedicti de Antibaro*.³⁰ Prema prvom titularu, možemo pretpostaviti da je i ovdje riječ o obdarivanju barske stolne crkve, te da se na njezinu oltaru štovala ikona Bogorodice, tamo prenesena oko 1443. godine iz samostana sv. Marije Ratačke kraj Bara.³¹

Iz 1522. godine potječe oporuka Baranke Lucije, supruge Kotoranina Filipa, stanovnice župe S. Severo u predjelu Castello. U oporučnim navodima iskazuje povezanost s drugim hrvatskim iseljenicima (izvršitelji su, uz supruga Filipa, rođak Dominik Baranin i Juraj Skočibuha), a za posljednji ispraćaj određuje da u pratnji sudjeluju članovi hrvatske bratovštine sv. Jurja i Tripuna, kojima ostavlja jedan dukat. Spominjući barsku stolnicu sv. Jurja, ostavlja joj već načinjen kalež s pliticom u vrijednosti od deset dukata.³² U jednoj se oporuci izrijekom spominje i jedna od uglednijih osoba iz crkvenog života onodobnog Bara. Riječ je o kanoniku (vjerojatno stolne crkve) Antunu Poka (*Pocha*), kojemu njegov stric Juraj Petrov, barski iseljenik nastanjen u župi S. Giacomo dell'Orio u predjelu S. Croce, dariva trideset dukata.³³

U oporučnim navodima svećenika Turturosija zabilježen je cijeli niz crkava o kojima danas malo znamo, kako o njihovu pblížem smještaju unutar grada, tako i o njihovoj povijesti i umjetničkoj baštini. Sličan je primjer, koji također otvara neka nova pitanja o sakralnim zdanjima Staroga Bara, sadržan u oporučnom spisu barske iseljenice Diane, stanovnice predjela Castello (župa S. Pietro di Castello) u Mlecima. Učestalo povezana s mletačkim crkvenim ustanovama i duhovnim osobama, Diana izvršiteljima svoje posljednje volje imenuje svećenika u svojoj župnoj crkvi (Marco Gonella) i Marka Baranina, iseljena barskog svećenika, njezina "duhovnog oca" (*padre spirituale*), a veći dio svoje imovine u Mlecima oporučno namjenjuje za služenje misa zadušnica i "za spas svoje duše". Spominjući u završnom dijelu svoje nevelike oporuke posjede i pokretnu imovinu u Baru, Diana određuje da se oni podijele na dva jednaka dijela, te jednu polovicu dariva bratu Stjepanu, a drugu *dimitto ecclesie*

³⁰ NT, b. 956, br. 585, 17.9.1508.

³¹ Podrobnije vidi: Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II. Split, 1964: 514; S. Marković, »Benediktinska opatija«: 187.

³² *Item dimitto S. Georgii de Antibaro unum calicem cum sua patena preci ducatum 10 pro anima mea* (NT, b. 968, br. 293, 6.5.1522.).

³³ *Item lego prete Antonio Pocha canonico Antibarensi nepti meo ducatos 30* (NT, b. 50, br. 107, 14.9.1504.).

*S. Leonis de Antivaro ubi sepultus est pater et mater mee.*³⁴ Crkva sv. Lava nije poznata u dosadašnjim saznanjima historiografije koja se bavila barskim sakralnim objektima. Vjerojatnije je riječ o crkvi sv. Leonarda, o kojoj nam je na kamenom fragmentu, danas ugrađenom na Spomenik oslobođiteljima Bara iz 1881. godine, sačuvan natpis u kojem se spominje Stjepan, sin Nikole, koji je 1438. dao podići *chapela(m) seu eccl(es)ia(m)* posvećenu sv. Leonardu. Možemo samo pretpostaviti, za sada bez konačnih argumenata, da su Stjepan iz Dianine oporuke i utemeljitelj te barske crkve ista osoba.³⁵

Dvije se oporuke, obje svećeničke, odnose na zbornu crkvu sv. Ilije u Baru.³⁶ U prvom primjeru oporučitelj je Matija Piper, svećenik u venetskom mjestu Concordia Sagittaria, a vrijedno je - glede povezanosti iseljenih Barana s ostalom hrvatskom dijasporom - napomenuti da je izvršiteljica i glavna nasljednica njegove imovine Klara, iseljenica iz hrvatskoga grada Zrina. Matija Piper izrijeком spominje svoju kuću u Baru (*prope castrum Antibari*), te polovicu prihoda od njezina najma dariva crkvi sv. Ilije. Istoj crkvi i njezinim svećenicima Matija daruje i jedan od svojih brevijara.³⁷ Crkvu sv. Ilije bilježi u jednom od svojih oporučnih spisa i ugledni barski iseljenik Dominik, kanonik mletačkog kaptola. Dominik je jedan od najčešće bilježenih barskih svećenika u oporukama drugih hrvatskih iseljenika,³⁸ imućan i ugledan član hrvatske zajednice, koji pretežit dio svojih dobara namjenjuje najbližim članovima rodbine (sestra, nećaci i drugi) i prijateljima stečenima u novoj sredini. Izvršitelj Dominikovih oporučnih odredbi ugledni je hrvatski svećenik, mletački kanonik

³⁴ NT, b. 360, br. 26, 18.5. 1457.; L. Čoralić, »Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji«: 111.

³⁵ Na podatak s natpisa upozorio me kolega mr. sc. Savo Marković iz Bara, te mu se ovom prigodom zahvaljujem. O crkvi i natpisu usporedi: Đ. Bošković, *Stari Bar*: 207-208, 269.

³⁶ Crkva sv. Ilije služila je u vjerske svrhe i nakon osmanlijskog osvajanja. Prestala je s funkcijom nakon Kandijskog rata i neuspjela osvajanja Bara generalnog providura Dalmacije Leonarda Foscola. Usporedi: I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija*: 120; S. Marković, »Prvi izvještaj Andrije Zmajevića«: 213; S. Marković, »Barski disktrikt«: 60, 63; I. Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*: 79.

³⁷ NT, b. 876, br. 462, 28. IV. 1484.; L. Čoralić, »Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji«: 110.

³⁸ Kanonik Dominik iz Bara izvršitelj je oporuke Stane pokojnog Mihovila Radovog i supruge ser Andrije iz Paštovića (NT, b. 968, br. 445, 2.9.1528.), a istu funkciju, uz držanje misa zadušnica, obnaša i na osnovu oporučne želje Katarine, supruge Hvaranina Martina (NT, b. 70, br. 67, 12.7.1529.). Dominik je obdaren i oporučnim legatom korčulanskog paruna broda Antuna Mihovilovog, koji mu za služenje pedeset misa zadušnica ostavlja dva dukata (NT, b. 927, br. 1, 13.5.1533.). Naposljetku, u oporuci Marije *relictæ condam Radichio Pastrovichio* ugledni je barski duhovnik također, kao osoba od najvećeg povjerenja, imenovan izvršiteljem oporuke (NT, b. 70, br. 177, 11.1.1553.).

Dominik s Krka. Dominik je, nadalje, bio i štovani član hrvatske bratovštine sv. Jurja i Tripuna. U bratimskoj knjizi *Cattastico*, u kojoj su u prijepisu doneseni svi temeljni dokumenti iz prošlosti udruge (među njima i prijepisi oporuka posebno zaslužnih članova), sačuvana je Dominikova oporuka napisana 1554. godine. U nizu legata tog opsežnog spisa, u kojemu se obdaruju mletačke crkvene ustanove i duhovne osobe, kao i brojni članovi rodbine i prijatelji, Dominik spominje barsku zbornu crkvu sv. Ilije te joj dariva jedan dukat.³⁹

U prethodnim su oporukama bile zabilježene barske zborne crkve sv. Ilije i sv. Petra. Treća barska kolegijalna crkva - sv. Marije "izvan gradskih zidina" (*S. Maria extra muros*)⁴⁰ - bilježi se u jednom navodu, a riječ je o oporuci iseljena Baranina Nikole Bonisa, žitelja župe S. Anzolo u središnjem predjelu S. Marco. Riječ je također o imućnijem iseljeniku, posjedniku kuće u Mlecima (koju ostavlja supruzi Katarini) i zemljišnog posjeda, smještena vjerojatno u okolini Bara i namijenjena za dobrotvorne svrhe *pro anima mea*. Izrazita je i njegova povezanost s drugim iseljenim sunarodnjacima - ugledni barski plemić Marko Samuelli jedan je od izvršitelja oporuke, dočim je iseljenica Lena, supruga Anđela iz Zete, obdarena jednim oporučiteljevim plaštem. Kada je riječ o barskoj crkvi sv. Marije "extra muros", Nikola spominje njezina svećenika i kanonika Nikolu Ravića te mu dariva jedan svoj odijevni predmet (*una gonna muschia*).⁴¹

Jedan od najimućnijih Barana, ali i hrvatskih iseljenika uopće u 16. stoljeću, bez dvojbe je bio Ivan Ferro, sin Luke Damjanovog. Na osnovi podataka iz njegove oporuke i inventara, također sačuvanih u prijepisu u arhivu bratovštine sv. Jurja i Tripuna, saznajemo da se bavio razgranatom trgovinom (ponajprije suknom). Popis njegovih poslovnih sudrugova, s kojima je ostvarivao krupne novčarske poslove, obuhvaća više desetaka imena, među kojima je, uz trgovce

³⁹ *Item lasso alla giesia de S. Helia di Antivari ducato uno per una volta tanto per l'anima mia* (NT, b. 70, br. 73, 24.6. 1554.; *Cattastico*, f. 121, Archivio Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone); L. Čoralić, »Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji«: 110.

⁴⁰ Crkva se u izvorima spominje od 1333. godine, a katkada se navodi i kao *S. Maria minoris*. Marin Bizza, u svojem izvješću iz 1610. godine, navodi je kao jednu od zbornih crkava. Godine 1637. spominje se kao džamija, a čini se da su je Osmanlije, nakon neuspjele Foscolove akcije oslobođanja Bara 1646. godine, srušile i građevni materijal upobile za pojačavanje gradskih zidina. Podrobnije vidi: I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija*: 120; Đ. Bošković, *Stari Bar*: 172-173, 291; S. Marković, »Prvi izvještaj Andrije Zmajevića«: 214; S. Marković, »Barski distrikt«: 58, 63; T. Bošković, *Bar pod mletačkom vlašću*: 238; I. Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*: 79.

⁴¹ NT, b. 133, br. 475, 18.1.1490.

i poduzetnike iz Dalmacije (Trogir, Split), Dubrovnika i Boke kotorske, i nemali broj Barana (Mihovil Voluica, Marin Damjanov, Dominik Damjanov, Jakov Ivanov i dr.). Ferro je svoje trgovačke poslove realizirao u nizu gradova i luka - od Londona, Antwerpena, Genove, Napulja i Mletaka, sve do Alepa, Tripolija, Aleksandrije i Smirne. Kapital kojime raspolaže impresivan je i teško izbrojiv (više tisuća dukata). Novčane poslove ostvarivao je posredstvom uglednih mletačkih bankarskih kuća (Banca Pisani, Banca Correr), a dio prihoda pristizao mu je i od poslovanja s mletačkim trgovačko-carinskim magistraturama (*Dogana da mar, Dogana da terra*). Dio golema kapitala ulagao je u stabilni zemljišni posjed, ponajprije smješten nedaleko od Mletaka, na užem području Veneta. Sve pojedinosti iz Ferrova životopisa ukazuju da je riječ o osobi iznimna imovnog statusa, teško usporediva s bilo kojim drugim iseljenikom iz grada Bara, ali i sa šireg područja mletačkih stečevina na našoj obali.⁴² Konkretni spomen jedne barske crkvene ustanove bilježimo u Ferrovu dodatku oporuke (kodicilu), napisanu 1556. godine, a u kojem se - pozivajući se na oporučnu odredbu iz 1551. godine - poništava legat barskom samostanu sv. Fabijana (jedna peča sukna).⁴³ O kojem je tadašnjem barskom samostanu riječ, nije nam, na osnovu dosadašnjih spoznaja historiografije, poznato ništa pobliže, ali već i ovaj konkretni spomen jedne gotovo nepoznate barske crkvene ustanove pridonosi osvjetljavanju saznanja o povijesti Katoličke crkve i vjerskih zdanja toga grada.

Posebno vrijedne podatke o posjedima u zavičaju, ali i o nekadašnjim barskim lokalitetima i sakralnim zdanjima, nalazimo u oporučnom spisu alban-skog patricija Ivana Summe pokojnoga Pola. I sam vjerojatno dvostruki izbjeglica, čija se obitelj pod osmanlijskim presizanjima sklonila u Bar, te potom poneki od ogranaka iselio u Mletke, Ivan Summa u svojoj se oporuci gotovo isključivo obazire na svoje posjede u barskom kraju. Najveći dio posjeda (*campi, horti*) dariva nećaku Franji, sinu njegova rođaka Jurja. Izrijeком se bilježe *campi posti in Antivari*: prvi graniči s posjedima crkve svetih Petra i Marcellina i posjedima nasljednika pokojnog svećenika *Dominika di Conti*; drugi je smješten na lokalitetu Tomba izvan gradskih zidina Starog Bara (*apresso il ponte grande*) i graniči s Ivanovim rođakom Jurjem Bratošem, dočim je treći posjed kraj lokaliteta *Dresach* (Držak), a graniči s *loco chiamato in Cao de France-tina et el confin de San Urban*. Nadalje, u barskom su se distriktu nalazili i

⁴² NT, b. 658, br. 438, 18.9.1556.; *Cattastico*, f. 154'-172' (23.8.1563. i 7.8.1563., Archivio Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone).

⁴³ NT, b. 658, br. 438, 18.9.1556.; L. Čoralić, »Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji«: 111.

drugi Summini zemljišni posjedi, također oporučnom željom namijenjeni njegovu nećaku Franji. Riječ je o vrtovima smještenima *sotto Consier* i *sopra la becharia*, od kojih potonji graniči s terenima Marina Prodine i Franje Chmassa. Vrijedan je, za povijest topografije onodobnog barskog distrikta, i podatak o smještaju sljedećeg Summinog terena. Riječ je o zemljištu *in Prievoli* (vjerojatno s istočne strane barskog distrikta, prema oblasti Mrkojevića), smještenom između dvije općinske ceste (*fra due strade comune*), od kojih jedna ide *a Senteri*, a druga *a Schurti* (Škurta - lokalitet na granici između barskoga distrikta i oblasti Mrkojevića). Susjedna zemljišta tog terena drže ugledna benediktinska opatija sv. Marije Ratačke i *heredi de Piero Chosugar et li heredi de Nicolo Cepsich et Zorzi Peterssa*. To imanje, kao i prethodna, Summa poklanja Franji, uz dopuštenje da dio stečevina može darovati kćeri Katarini kao miraz.⁴⁴ Vrijedno je, naposljetku, napomenuti da se na mjestu koje odgovara opisu Summinih posjeda i danas spominje lokalitet zvan Sumina, smješten iznad mjesta Zaljevo. Možemo pretpostaviti da je upravo riječ o lokalitetu koji je ime dobio po nekadašnjim zemljišnim posjedima te albanske plemićke obitelji.

Oporuka Ivana Summe riznica je podataka koji se odnose na negdašnju barsku toponomastiku. Zahvaljujući iznimno detaljnim opisima smještaja njegovih zavičajnih posjeda, saznajemo za postojanje dvije, dosad u historiografiji nepoznate barske crkve - sv. Petra i Marcelina i sv. Urbana, kao i za rasprostranjenost imanja tada zasigurno najuglednije opatije Barske nadbiskupije - ratačkog benediktinskog samostana sv. Marije. Sljedeća, posljednja raščlambena cjelina ovoga rada, upravo se odnosi na legat hrvatskih iseljenika toj prevažnoj barskoj crkvenoj ustanovi.⁴⁵ Smještena na sjeverozapadnoj strani Barskog zaljeva, između Sutomora i Bara, opatija se u vrelima prvi put spominje prilikom spora između Barske i Dubrovačke nadbiskupije 1247. godine.

⁴⁴ NT, b. 641, br. 206, 18.6. 1543.

⁴⁵ O povijesti opatije i njezinim graditeljskim značajkama postoji opsežna literatura. Vidi, primjerice: Ivan Jastrebov, »O pravoslavnim srpskim starim i novim crkvama u skadarskom okrugu.« *Glasnik srpskog učenog društva*, Beograd, 48 (1880): 361-366; Đ. Bošković, »Izveštaj i kratke beleške s putovanja.«: 140-146; Đurđe Bošković i Vojislav Korać, »Ratac.« *Starinar Srpskog arheološkog društva*, Beograd, Nova serija, 7-8 (1956-1957): 39-75; Đ. Bošković, *Stari Bar*: 180-187; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II: 512-519; P. Mijović, »Vječno na Krajini.«: 37-38; N. Luković, *Zvijezda mora: štovanje Majke Božje u kotorskoj biskupiji (sa historijskim podacima)*. Perast, 2000: 71-72; S. Marković, »Benediktinska opatija«: (i ondje objavljen detaljni popis literature na str. 198-201); I. Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*: 201-207; T. Bošković, *Bar pod mletačkom vlašću*: 240-241.

Samostan je tijekom srednjeg vijeka bio bogato obdarivan ostavštinama tamošnjih vladara. Krajem 13. stoljeća posjed samostana znatno je proširen bogatom darovnicom Helene Anžuvinske, stekavši znatne zemljišne posjede na području Bara i u Paštrovićima. Heleninu je darovnicu potvrdio početkom 14. stoljeća i njezin sin, raški vladar Uroš II. Milutin, koji je samostan oslobodio svake obveze i naglasio da posjede daruje *Svetoj Bogorodici R't'čskoj*, a od čijih će se prihoda zbrinjavati starci, siromašni i bolesni.⁴⁶ Osobitu naklonost samostanu iskazivali su stanovnici obližnjih krajeva i gradova tijekom 14. stoljeća, hodočastili su i slavili svetu sliku Majke Božje Ratačke te je spominjali i obdarivali u svojim oporukama.⁴⁷ Smješten na razmeđu između više onodobnih srednjovjekovnih država, oblasti i gradskih komuna, samostan Bogorodice Ratačke nedvojbeno je odigrao važnu ulogu u crkvenoj i kulturnoj povijesti Barske nadbiskupije i južne Dalmacije.

Mletački legati opatiji Bogorodice Ratačke, koje razmatramo u ovom prilogu, nastali su u razdoblju od 1447. do 1535. godine, a darovatelji su najčešće iz nedalekog Bara te iz oblasti Paštrovića. U kronološkom slijedu, prvoj oporuci darovateljica je Dobra (*Bona*), supruga Alegreta iz Bara, stanovnica mletačkog predjela Castello (župa S. Martino). Izvršitelji Dobrine posljednje volje njezini su sunarodnjaci (Marija, udovica Baranina Marka; Rada, udovica Nikole Skvarčine i Marija, udovica Ivana *Brancho*), a u opsegom neveliku iskazu svoje posljednje volje oporučiteljica najveći dio svoje skromne imovine namjenjuje najbližim članovima obitelji (suprug, sin, nećaci). Ratačko svetište Dobra spominje u samo jednom navodu, darivajući ga jednom svilenom maromom.⁴⁸

Godine 1517. oporuku je sastavio Juraj Mihovilov, nekoć zastavnik mletačkog provizora u Baru, a posljednjih godina mornar nastanjen u Mlecima. Kao i većina prethodno spomenutih barskih iseljenika, i Juraj je bio povezan s hrvatskim iseljenicima, ponajprije onima iz zavičajnog Bara - izvršitelji njegove posljednje volje barski su svećenici Nikola Massa i Juraj *condam Ghavati*. Svu svoju imovinu (koju opsegom, vrijednošću i vrstom поближе ne precizira) ostavlja supruzi Mariji, a glede ratačkog samostana određuje da se za

⁴⁶ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II: 514; S. Marković, »Benediktinska opatija«: 157-158.

⁴⁷ O ratačkoj opatiji kao hodočasničkom odredištu, kao i brojnim darovnicama i darivanjima pohoditelja iz više dalmatinskih gradova, usporedi detaljnije u: S. Marković, »Benediktinska opatija«: 182-184.

⁴⁸ *Item lasso un fazuol lavorato di seda a S. Maria de Rotezi* (NT, b. 986, br. 27, 30.8.1447.).

spas njegove duše izvrši hodočašće u rečeno svetište i ondje, u spomen na oporučitelja, održi misa zadušnica.⁴⁹ Naposljetku, ratački se samostan bilježi i obdaruje u oporuci jedne paštrowske iseljenice - Helene pokojnoga *ser* Novella. Svu svoju imovinu ova iseljenica poklanja suprugu Dimitriju, uz uvjet da njezini posjedi, smješteni u Paštrovićima, nakon suprugove smrti pripadnu *alla chiesa della S. Maria de Rathaz apresso Antivari*.⁵⁰

Barska prekojadranska iseljavanja i povijest djelovanja barske iseljeničke zajednice u Mlecima sastavni su dio hrvatskih iseljavanja na talijansku obalu, ponajprije u Mletke, u razdoblju kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Iseljenici iz grada Bara stoljećima su svojim nemalim brojčanim udjelom i društvenim ugledom činili izrazito važnu sastavnicu hrvatske zajednice u Mlecima, pridonoseći njezinu ugledu i priznatosti među ostalim, također brojnim i značajnim useljeničkim nacionalnim skupinama. Iako dobro prilagođeni i uključeni u mletačko svakodnevlje, kako ono poslovno odnosno profesionalno, tako i ono koje se iskazivalo u različitim drugim oblicima javnog, društvenog života, brojni Barani nisu u svojoj novoj domovini zaboravljali zavičaj. Crkvene ustanove i duhovne osobe iz zavičaja, o kojima danas premalo znamo, upravo su, tragom oporuka ove skupine barskih iseljenika, bile jednom od ključnih spona i poveznica iseljenika s rodnim krajem. Grad koji je zarana postao nadbiskupijom i sjedištem metropolije, u kojemu je opstojalo više desetaka crkava i samostana te koji je kroz prošlost iznjedrio brojne duhovne osobe koje su u povijesti Katoličke crkve na barskom, ali i na širem dalmatinskom području imale iznimnu povijesnu ulogu, grad Bar je danas - kada je riječ o povijesti njegove sakralne baštine - svakom istraživaču posebno izazovna tema. Istraživanje gradiva pohranjena u pismohranama diljem europskih, ponajprije jadranskih gradova s kojima je Bar održavao intenzivne veze, danas je zapravo jedini način znanstvenog utvrđivanja pojedinih sastavnica iz nekoć prebogate barske crkvene prošlosti. Ovaj je prilog, zasnivajući se na građi iz mletačkih pismohrana, pokušaj osvjetljavanja nekih zaboravljenih, nepravедno zanemarenih i potisnutih sastavnica barske crkvene povjesnice, ali i barskih prekojadranskih vjerskih i kulturnih poveznica u doba kada se grad nalazio u sastavu mletačkih stečevina duž istočnojadranske obale. Tragom oporuka barskih (i drugih hrvatskih) iseljenika u Mlecima, ovdje se predstavljaju oblici ubilježbe

⁴⁹ *Item volo visitari ecclesie S. Marie de Rataco et celebrari messa una pro anima mea* (NT, b. 786, br. 87, 8.7.1517); L. Čoralić, »Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji«: 111.

⁵⁰ NT, b. 44, br. 250, 16.3.1535.; L. Čoralić, »Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji«: 111.

barskih crkvenih ustanova i duhovnih osoba. Poneke od njih, poput stolnice sv. Jurja, zbornih crkava sv. Ilije, sv. Petra i sv. Marije *extra muros*, franjevačke crkve Sv. Nikole ili benediktinske opatije sv. Marije Ratačke, poznate su i (neke od njih) dobro obrađene u historiografiji. U ovom prilogu nastoji se, tragom vrela, ukazati i na druge crkvene ustanove toga grada, spomenute u dosadašnjim saznanjima s tek pokojim podatkom ili - kada je, primjerice, riječ o crkvama sv. Petra i Marcelina ili sv. Urbana - potpuno nepoznate. Jednako tako, ovaj rad nastoji zabilježiti i istaknuti duhovne osobe koje su djelovale u gradu Baru, kao i one djelatne u Mlecima, a čija brojnost i potvrđeni ugled posvjedočuju iznimnu važnost koju je Katolička crkva imala u vjerskom, ali i općem društvenom i kulturnom životu toga grada. Svi navedeni podaci, prezentirani kroz raščlambu arhivskih vrela i konkretnih podataka, pokazatelj su iznimne, danas zatajene i neprepoznate visoke kulturne razine predosmanskoga Bara, te ujedno poticaj hrvatskoj historiografiji da se pojedinim sastavnicama prošlosti toga grada u budućnosti bavi djelatnije i radovima učinkovitije.

Prilog

Pregled barskih crkava i samostana zabilježenih u oporukama hrvatskih iseljenika u Mlecima (kronološkim slijedom spominjanja)⁵¹

1. Katedrala sv. Jurja (*NT*, b. 457, bez br., 17.9.1390.; *NT*, b. 956, br. 585, 17.9. 1508.; *NT*, b. 968, br. 293, 6.5. 1522.)
2. Crkva sv. Gabrijela (*NT*, b. 457, bez br., 17.9.1390.)
3. Crkva sv. Luke (*NT*, b. 457, bez br., 17.9.1390.)
4. Crkva sv. Marije Magdalene (*NT*, b. 457, bez br., 17.9.1390.)
5. Samostan sv. Jakova (*NT*, b. 457, bez br., 17.9.1390.)
6. Benediktinska opatija sv. Marije Ratačke (*NT*, b. 986, br. 27, 30.8.1447.; *NT*, b. 786, br. 87, 8.7.1517.; *NT*, b. 44, br. 250, 16.3.1535.; *NT*, b. 641, br. 206, 18.6.1543.)
7. Crkva sv. Lava (Sv. Leonarda?) (*NT*, b. 360, br. 26, 18.5.1457.)
8. Crkva sv. Ilije (*NT*, b. 876, br. 462, 28. IV. 1484.; *NT*, b. 70, br. 73, 24.6.1554.; *Cattastico*, f. 121, Archivio Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone)
9. Crkva sv. Marije "izvan zidina" (*S. Maria extra muros*) (*NT*, b. 133, br. 475, 18.1.1490.)
10. Crkva sv. Petra (*NT*, b. 959, br. 371, 7.9.1493.)
11. Crkva sv. Petra i Marcelina (*NT*, b. 641, br. 206, 18.6.1543.)
12. Crkva sv. Urbana (*NT*, b. 641, br. 206, 18.6.1543.)
13. Samostan sv. Fabijana (*NT*, b. 658, br. 438, 18.9.1556.)

⁵¹ Uz ime crkvene ustanove navedeni su i temeljni podaci iz izvora (oporuka) - signature u mletačkom Državnom arhivu ili Arhivu bratovštine sv. Jurja i Tripuna, te datum nastanka izvora.

**ECCLESIASTICAL INSTITUTIONS
OF THE TOWN OF BAR
IN THE WILLS OF CROATIAN IMMIGRANTS
IN VENICE**

LOVORKA ČORALIĆ

Summary

Immigrants from the town of Bar in today's Montenegro (*Barani*) constituted a sizable portion of the Croatian diaspora in late medieval and early modern Venice. The majority arrived between the mid-fifteenth and mid-sixteenth century, when Bar was under Venetian rule, and concentrated in the eastern city area of *Castello*. Their occupations were generally related to seafaring and crafts, but among the migrants from Bar there was a large number of ecclesiastics (priests) who resumed their service in Venice and in the broader Veneto area. Judging by the wills, *Barani* were closely connected to ecclesiastical institutions and the clergy of Venice and Bar, testifying most directly to the important role of the Catholic Church in their spiritual and social life. The author traced original sources from the Venetian archives (notarial acts of the State Archives of Venice and will transcripts filed in the *Cattastico* book at the Archives of SS George and Tryphon Confraternity) from the period 1390-1556.

The article first addresses some of the general features of this immigrant group (time frame of their emigration and life in Venice, occupations and economic status, residence, kinship ties and relations with other Croats in Venice, etc.). The second section of the article focuses on the data on ecclesiastical institutions (churches, monasteries) and clerics provided by the wills. In sum, thirteen church institutions have been mentioned, as illustrated

in the Appendix, some of which unknown to historiography to date. The article thus attempts to highlight an obscure and due to the scarcity of archival sources neglected segment of Bar's past and, at the same time, to show that the study of the history of Bar of the pre-Ottoman period entails research of documents dispersed in the archives of the Adriatic and Mediterranean centers.